

2019

30 ღაქემბერი

#2

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

გემა მხედრის გამოსახულებით ჟინვალის სამაროვნიდან

ქეთევან ხამიშვილი

არქეოლოგიის დოქტორი; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომელი

აბსტრაქტი

წინამდებარე სტატია ეძღვნება ბჰინჯაოს ბეჭედში ჩასმული სახლიონის გემა-ინტალიოს შესწავლას, რომელიც 1983 წელს ჟინვალის სამაროვნის N552 სამაჩხში აღმოჩნდა. გემაზე ვეხტიკადუხად გამოსახულია ფეხალმახთურ ცხენზე მჯდომი თავსაბუხავიანი მხედარი. ცხენიცა და მხედარიც პხოფიღშია გამოსახული.

კვლევის მიხედვით, ჟინვალური გემა ანადოგს პოულობს საქართველოში აღმოჩენილ გემა-ინტალიოების ორ ჯგუფთან: I ჯგუფი (უხბნისი, ახ.წ. I-II სს.) მოიცავს მინის გემებს მხედრის გამოსახულებით, ღვთაებათა აგზიბუტების გახეშე; II ჯგუფი (უხბნისი, სამთავხო, კახსნისხევი, ქუთაისი, ახ.წ. III-IV სს.) წარმოადგენდა სხივებიანი ფიგურული ქუდით, საკუთხევედითა და სიცოცხლის ხით გაფორმებული კომპოზიციით. საინტერესოა, რომ ჟინვალური გემა აეხითიანებს ორივე ჯგუფისთვის დამახასიათებელ ელემენტებს და ამასთანავე, წარმოადგენს მხედრის განსხვავებულ იკონოგრაფიულ ვარიანტს.

აღსანიშნავია, რომ II ჯგუფში გაეხითიანებული კომპოზიციების მსგავსი გამოსახულებები დასტურდება ახ.წ. II-III სს-ის ტიაპეზუნტის სპიღენძის საქადაქო მონეტების ზუხგზე, რომლებიც ბიჭვინთაშია აღმოჩენილი. მკვლევართა აზრით, მასზე გამოსახული ცხენოსანი სინკიტური ღვთაებაა, მზის ღვთაება მითიასა და კაბადოკიური მთვარის ღვთაება მენის აგზიბუტკით.

მხედრისა და ცხენის გამოსახულებები გვხვდება დუჩი მინის მხავადწახნაგა ჩამონასხამებზეც, რომლებიც იბეჩიაში მზადდებოდა ძვ.წ. II-I სს-დან – ახ.წ. II ს-მდე და განიხილება ჰოგოხის „ბეჩინდ-სპახსური“ გლიპტიკის მოგვიანო, დამოუკიდებელი ჯგუფი (ე.წ. ბეჩინის ჯგუფი).

ჩატარებული კვლევებით, ჟინვალური გემაზე გამოსახული მხედარიც სინკიტურ ღვთაებას წარმოადგენს, კეხძოღ მითიას, რომელიც აეხითიანებს მძღავი ადგილობრივ ტიპიცზე-

ბსა და მითაიზმის გავრცელებით შემოსულ ახად კულტურულ გენდენციებს. გემა დათაჩილებულია ახ.წ. II ს-ის მეოხე ნახევრით და მიიჩნევა ადგილობრივ გლიპტიკურ ნაწახმად, ხოლო ბეჭედი – IV ს-ის პირველი ნახევრით, ხაც მიუთითებს გემის მეოხად, ქრისტიანულ კონტექსტში გამოყენებაზე. ნაშრომი ხაზს უსვამს მხედრის გამოსახულების ხანგრძლივ ევოლუციას, რომელმაც მოგვიანებით საფუძველი ჩუყაჲა წმინდა გიოხგის იკონოგრაფიას.

საკვანძო სიტყვები: ჟინვალის, გლიპტიკა, გემა-ინტალიო, მითრა, მხედარი.

1983 წელს ჟინვალის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ექსპედიციის ხელმძღვანელი რ. რამიშვილი) ჟინვალის სამაროვნის N552 ორმოსამარხში სხვა ნივთებთან ერთად (ბეჭედი, საყურეები, მშვილდსაკინძები, მძივები) აღმოჩნდა ბრინჯაოს ბეჭედი მონითალო სარდიონის გემა ინტალიოთი. სამარხში ორი მიცვალებული იყო – მამაკაცი და მანდილოსანი. ბეჭედი ეკეთა არათითზე მამაკაცს, რომელიც ესვენა გაშოტილი, ქრისტიანული წესით, მკერდზე გულხელდაკრეფილი. სამარხი დათარიღებულია ახ. წ. IV ს-ით (ჩიხლაძე ვ. 2015: 109-156. ტაბ. LX). ნივთი შეისწავლა მარგ. ლორთქიფანიძემ, ბეჭედი და გემა ერთმანეთის თანადროულად მიიჩნია და ახ.წ. IV ს-ით დაათარიღა (ლორთქიფანიძე მ. 1990: 188). აღნიშნული სამკაულიამჟამად ინახება ეროვნული მუზეუმის ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის გლიპტიკის ფონდში (საინვ. N1854).

ბეჭდის რკალი მრგვალგანივკვეთიანი რგოლია, რომლის ბოლოები ოვალურ ბუდეზეა მირჩილული (ტაბ. I-1). ბუდის კიდეები ამჟამად შემომტვრეულია და მისგან მხოლოდ ბრტყელი, ოვალური ძირია შემორჩენილი (ტაბ. I-2). ინტალიო ოვალურია, პირი ოდნავ ამოზრცული აქვს, ხოლო ზურგი – უფრო მეტად (ტაბ. I-4). პირზე გემის ვერტიკალურად ამოკვეთილია მხედარი (ტაბ. I-2). კაციცა და ცხენიც პროფილშია გადმოცემული. მხედარი გამართულად და მყარად ზის ცხენზე, აცვია მოკლე მოსასხამი, რომლის სამნაკვთა, სხივისებურად გაშლილი ბოლო მხედრის უკან ჰაერში ფრიალებს. მარჯვენა ხელში სადავე უჭირავს. თავზე თავსაბურავი ხურავს, ამ ადგილას გემა ატკეცილია, თუმცა ჩანს, რომ საბურავი სახეზეც აქვს შემოხვეული. სახის ნაკვთები, ინტალიოს დაზიანების გამო, არ ჩანს. ცხენი ძალიან მოხდენილი და პროპორციულია. ტორსი (მკერდი, მუცელი, გავა და თავი) მოცულობითი პლასტიკური ფორმებით, საკმაოდ რეალისტურადაა გადმოცემული, თუმცა, ტორსთან შედარებით წვრილი და თხელი უკანა კიდურები შედარებით დაბალ რელიეფშია შესრულებული და რამდენადმე სქემატურია. მკვეთრად არის დამუშავებული ცხოველის ქოჩორი და დაბალი, პარალელური, რელიეფური სხივებით გაფორმებული ფაფარი. ცხენს მაღალი კისერი და გრძელი ფეხები აქვს. ფეხის სახსრები მკვეთრადაა პროფილირებული, მკაფიოდ არის გადმოცემული წინა, ზეანეული ფეხი და გრძელი, გამონასკვული კუდის ზედა, მომრგვალებული და შემსხვილებული ნაწილი, რომელიც ასევე რელიეფური სხივებითაა დაზოლილი. კუდი შემდეგ მკრთალი ხაზით ეშვება ნიადაგის ზოლამდე. ცხენს მარცხენა წინა ფეხი აღმართული აქვს, ხოლო მარჯვენა – არ ჩანს, ისევე, როგორც არ ჩანს მხედრის ფეხი, რადგან გემა ამ ადგილასაც ატკეცილია. გამოსახულების ზედა ნაწილი (ცხენის ტორსი, მხედარი, ცხენის ზეანეული ფეხი და ცხენის კუდის ზედა ნაწილი) რეალისტურად და მკაფიოდაა მოდელირებული, ხოლო ქვედა ნახევარი (ცხენის უკანა ფეხები და

კუდის ქვედა ნაწილი) შედარებით სქემატურია და მკრთალი. ინტალიო ამოტეხილია ცხენის გავასთანაც. კვეთა ღრმა არ არის, მაგრამ ანაბეჭდზე გამოსახულება საკმაოდ მკაფიოდ ჩანს (ტაბ. I-3). ზომები: ინტალიოს სიგრძე – 15 მმ, სიგანე – 10 მმ, ბეჭდის დმ – 21 მმ, რკალის დმ – 5 მმ.

ჟინვალურის მსგავსი მხედრის გამოსახულებიანი გემა-ინტალიოების ერთი (I) ჯგუფი ცნობილია ურბნისის სამაროვნის NN189, 165, 129, 164 სამარხებიდან. აღნიშნული ოთხი გემა ამჟამად ინახება ეროვნული მუზეუმის ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის გლიპტიკის ფონდში (საინვ. NN1040, 1010, 1074, 1009). ეს გემა-ინტალიოები ბეჭდის თვლებად იყო გამოყენებული (ტაბ. I-5,6; 7,8; 9,10; 11,12). ისინი მინისაა, ოვალური და ყველა მათგანის ბრტყელ ზედაპირზე, გემის ვერტიკალურად, გამოსახულია ფეხალმართულ ცხენზე მჭდომი მხედარი პროფილში, რომელსაც ყაბალახისებური თავსაბურავი ხურავს, ხოლო წამოსასხამის ბოლო ჰაერშია გაფრიალებული. მხედრის გამოსახულებები როგორც ტიპოლოგიურად, ისე კომპოზიციურად და შესრულების სტილით ერთგვაროვანია – ოთხივე მხედარი პროფილშია გადმოცემული ღვთაებრიობის აღმნიშვნელი ატრიბუტიკის გარეშე და, რამდენადაც ეს შესაძლებელია ძალიან პატარა სასურათე არეზე, რეალისტურადაა შესრულებული, ამასთან ზომიერადაა შეზავებული სტილიზებული ელემენტები (მაგ. ცხენის ფეხები, კუდი და სხვ.). მხედართა გამოსახულებები მხოლოდ მცირე დეტალებით განსხვავდებიან ერთმანეთისგან (შემორჩენილია NN 1009 და 1010 ბეჭდების რკინის ფრაგმენტები და N1074 ბრინჯაოს ბეჭედი სრულად). გემები დათარიღებულია ახ. წ. I-II სს-ით (ჯავახიშვილი ქ. 1975: 76-78; 107-111).

ცნობილია ბეჭდის თვლებად გამოყენებული ოვალური გემა-ინტალიოების სხვა, ოდნავ გვიანდელი ჯგუფი (II). მათ ზედაპირზე ამოკვეთილია ზემოგანხილულთა იკონოგრაფიულად ძალზე მსგავსი მხედარი, რომელიც ასევე პროფილშია, ფეხალმართულ ცხენზე ზის და მისი მოკლე წამოსასხამის ბოლო ჰაერშია გაფრიალებული, თუმცა, კომპოზიცია გემის ჰორიზონტალურად იშლება, უფრო რთულია და თვალსაჩინოდ განსხვავებული. მხედარს ახურავს სხივებიანი ფრიგიული ქუდი, მის წინ დგას ცეცხლდანთებული ბომონი, რომლის წინაშე ცხენს წინა ფეხი აქვს აღმართული, მხედრის უკან სიცოცხლის ხეა, რომლის ძირში გველია შემოხვეული. განსხვავებულია მასალაც – გემები სარდიონისაა, ხოლო გამოსახულება ამოჭრილია ინტალიოს არა ბრტყელ, არამედ ოდნავ ამობურცულ ზედაპირზე. ამგვარი გემები ექვსი ცალია ცნობილი, მათგან ოთხი – საქართველოშია აღმოჩენილი: პირველი – ურბნისის (ტაბ. II-1) სამაროვნის N1 სამარხში (ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გლიპტიკის ფონდში, საინვ. N1107) (ჭილაშვილი ლ. 1964: 61, 82, 83, ტაბ. XXVI – 2; ჯავახიშვილი ქ. 1972: 82, N135), დათარიღებულია ახ. წ. III ს-ით (ლორთქიფანიძე მ. 1969: 145; ჯავახიშვილი ქ. 1975: 77-78); მეორე – სამთავროს სამაროვნის (ტაბ. II-2) N600 ქვის სამარხში აღმოჩენილ ვერცხლის ბეჭედშია ჩასმული (ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გლიპტიკის ფონდში, საინვ. N587) (ლორთქიფანიძე მ. 1954: 34-35, ტაბ. III – 29), დათარიღებულია ახ. წ. III-IV სს-ით (ლორთქიფანიძე მ. 1969: 145, ტაბ. X-137); მესამე – კარსნისხევის N 27 სამარხშია აღმოჩენილი და რკინის ბეჭედში ზის (ტაბ. II-3), დათარიღებულია ახ.წ. II ს-ის ბოლოთი და III ს-ის დასაწყისით (ნიკოლაიშვილი ვ. 1993: 72, 86, ტაბ. XCV-5); მეოთხე – ქუთაისის (ტაბ. II-4-ანაბეჭდი) მახლობლადაა ნაპოვნი (ინახება მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში) (Кибалячич Т.В. 1910: 49, ტაბ. VIII-267], დათარიღებულია III ს-ის დასაწყისით (ლორთქიფანიძე მ. 1969: 144, ტაბ. X-136); მეხუთე – უცნობი წარმოშობისაა (ტაბ. II-5), ეკუთვნოდა

კოლექციონერ როზენს, რომელსაც ადვილი შესაძლებელია გემა კონსტანტინოპოლში ეყიდა, რადგან თავისი კოლექციის უდიდესი ნაწილი მას სწორედ იქ შეუძენია. გემა ამჟამად ბერლინის მუზეუმში ინახება (Furtwangler A. 1896: 9, 132, ტაბ. 25 – N 2935). მეექვსე გემა ინახება ბონის ანტიკური ხელოვნების მუზეუმში (ტაბ. II-6) და იქ მიუღერის კერძო კოლექციიდან არის შესული და ახ.წ. II საუკუნის ბოლოთი და III-ის პირველი ნახევრით თარიღდება (Zweirlein-Diehl. 2003: 88-89, ტაბ. 82). დანარჩენი გემებისაგან განსხვავებით, კარსნისხევურ, ბერლინისა და ბონის მუზეუმების გემებზე მხედრის ზევით თავისუფალ არეზე დამატებით გამოსახულია ვარსკვლავი და ნამგალა მთვარე. II ჯგუფის გამოსახულებები მსგავსი კვეთის მანერითა და სტილითაა შესრულებული, დეტალებიც ანალოგიურადაა დამუშავებული, რის გამოც ისინი ერთი სახელოსნოს პროდუქციადაა მიჩნეული. აქედან გამომდინარე, ბერლინის მუზეუმში დაცული გემის წარმომავლობასაც ლ. ჭილაშვილმა საქართველოს ტერიტორიიდან ივარაუდა (ჭილაშვილი ლ. 1964: 82). აღსანიშნავია, რომ ასეთი გემები, საქართველოს გარდა, არსად არ არ აღმოჩენილი, რაც კიდევ უფრო გვიმყარებს იმ მოსაზრებას, რომ ბერლინისა და ბონის მუზეუმებში გემები, შესაძლოა, საქართველოდან მოხვედრილიყო.

რაც შეეხება ჟინვალურ გემას, კომპოზიცია გამოსახულია ოვალური გემის ვერტიკალურად, ისე როგორც I ჯგუფის ყველა (ოთხივე) ინტალიოზე, თუმცა, იგი II ჯგუფის გემების მსგავსად სარდიონისაა და კომპოზიციაც გემის ოდნავ ამობურცულ პირზეა ამოკვეთილი. ცხენის ზემოთ შემსხვილებული და ბოლოში გრძელი კუდით, ასევე, მხედრის დისპროპორციულად ჩამოგრძელებული ფეხებითა და სამსხივა მოსასხამით, ჟინვალელი მხედარი უფრო მეორე ჯგუფის გამოსახულებებს ემსგავსება. ჟინვალურ გემაზე გამოსახულება მთლიანად ავსებს სასურათე სიბრტყეს და აქ მხედრის უკან სიცოცხლის ხის არსებობა შეუძლებელია. ცხენის ფეხს ქვემოთ ინტალიო ამოტეხილია, ამდენად, შესაძლოა გვეფიქრა ამ ადგილას საკურთხევლის არსებობა, რაც დასაშვებად არ მიგვაჩნია ადგილის სიმცირის გამო და ასევე იმის გამოც, რომ მეორე ჯგუფის ყველა გემაზე საკურთხეველი ცხენის ფეხის გასწვრივ ან ზემოთაა მოცემული და არა ქვემოთ, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ჟინვალურ გემაზე არც საკურთხეველია გამოსახული. მაშასადამე, ჟინვალელი მხედარი ღვთაებრიობის აღმნიშვნელი ატრიბუტების გარეშეა და კომპოზიციურად უფრო არქაული – I ჯგუფის ურბნულ ცხენოსნებს ემსგავსება. თუ როგორი თავსაბურავი ახურავს ჟინვალელ მხედარს, გარკვევა ჭირს, რადგან სწორედ ამადგილას გემა ამოტეხილია, მაგრამ თავსაბურავის შემორჩენილი ნაწილით და პირსახვევით, რომელიც სახეზე აქვს შემოხვეული მხედარს, იგი მეორე ჯგუფის ურბნულ გემაზე სიცოცხლის ხესა და საკურთხეველს შორის გამოსახულ ცხენოსანს ემსგავსება (შდრ. ტაბ. I-2 და ტაბ. II-1), ამდენად, ვფიქრობთ, რომ ჟინვალელ მხედარსაც შესაძლოა ფრიგიული თავსაბურავი ეხუროს, მაგრამ არა გასხივოსნებული, რადგან მაშინ კეფის არედან გამომავალი სხივი აუცილებლად გამოჩნდებოდა, რაც II ჯგუფის ყველა გამოსახულებაზე დასტურდება. ამრიგად, მხედარი ჟინვალურ გემაზე მსგავსებას ავლენს ორივე ჯგუფის გამოსახულებებთან და გამოდის, რომ მასზე გამოსახულია მხედრის კიდევ ერთი, განსხვავებული იკონოგრაფიული ვარიანტი, თუმცა ისიც აღსანიშნავია, რომ კომპოზიციურად იგი უფრო I ჯგუფის გამოსახულებებს უახლოვდება. მაშასადამე, ყალიბში ჩამოსხმის წესით დამზადებული მინის ინტალიოებისა, გემის ვერტიკალურად გამოსახული მხედრები ღვთაებრიობის ატრიბუტიკის გარეშე, გარდა ურბნისისა, დასტურდება ქართლის სამეფოს მეორე პუნქტში – ჟინვალში აღმოჩენილ

სარდიონის გემაზეც. რაც შეეხება მეორე ჯგუფის გემა-ინტალიოებს, რომლებზეც გასხივოსნებული ფრიგიულქუდიანი მხედრები სიცოცხლის ხესა და ცეცხლდანთებულ საკურთხეველს შორის არიან მოთავსებულნი, მათი გავცელების არეალი გაცილებით ფართოვდება და მოიცავს როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს – ქართლს (მცხეთა, კარსნისხევი, ურბნისი), ისე დასავლეთ საქართველოსაც (ქუთაისი).

მნიშვნელოვანია, რომ II ჯგუფში გაერთიანებული კომპოზიციების მსგავსი გამოსახულებები დასტურდება ახ.წ. II – III სს-ის ტრაპეზუნტის სპილენძის საქალაქო მონეტების ზურგზე (ტაბ. II-8), რომლებიც ბიჭვინთაშია აღმოჩენილი. ტრაპეზუნტული მონეტების წარმომავლობის, დამზადების ადგილის, დათარიღებისა და მხედარ-ღვთაებათა იდენტიფიკაციის საკითხების ირგვლივ მრავალი მოსაზრებაა გამოთქმული: ფ. კუმონის მოსაზრებით, ტრაპიზონტულ მონეტებზე გამოსახული ცხენოსანი სინკრეტული ღვთაებაა, რომელმაც გააერთიანა მზის ღვთაება მითრასა და კაპადოკიური მთვარის ღვთაება მენი (Максимова М.И. 1956: 404, სქ. 3). მ. მაქსიმოვას მოსაზრებით კი, ამ მონეტებზე აღბეჭდილი მხედარი მითრას, რადგან ტრაპეზუნტის მონეტებზე გამოსახულ მხედარს აქვს მხოლოდ მითრას ატრიბუტები და არ გააჩნია კაპადოკიური ღვთაება მენის ისეთი აუცილებელი ნიშანი, როგორიცაა ნამგალა მთვარე (Максимова М.И. 1956: 399, 404, სქ. 3), მისივე აზრით, მითრა ტრაპეზუნტის მთავარი ღვთაებაა, რომელიც არაბერძნული წარმოშობისაა და მცირეაზიულ სხვა ბერძნულ ქალაქებში არსად არ ჩანს გავრცელებული (Максимова М.И. 1956: 399-402, 404, ტაბ. II – 15), ხოლო ტრაპეზუნტის ღვთაებათა პანთეონში მისი გამარჯვება მცირეაზიის სხვა ბერძნულ ქალაქებისაგან, განსხვავებულმა ეთნიკურმა საფუძველმა განაპირობა: ტრაპეზუნტის მოსახლეობის ბირთვს, როგორც ვარაუდობენ, კოლხური მოსახლეობა შეადგენდა (Максимова М.И. 1956: 402; Меликишвили Г. 1959: 378; დუნდუა გ. 1968: 18-19). მონეტები საფუძვლიანად შეისწავლა გ. დუნდუამ. იგი შეეხო მხედრის გამოსახულებიან ორივე ჯგუფის გემებსაც (ჟინვალურის გარდა) და მრავალი მნიშვნელოვანი დასკვნა გააკეთა (დუნდუა გ. 1975; 1978; 2006). დუნდუამ გაიზიარა ფ. კუმონის მოსაზრება ღვთაების სინკრეტულობის შესახებ, რომელმაც გააერთიანა მითრასა და კაპადოკიური მთვარის ღვთაება – მენის ფუნქციები, რადგან მითრა ძალზე იშვიათად გამოისახებოდა ცხენზე ამხედრებული, ხოლო ცხენოსანი მენის გამოსახულებები ფართოდ იყო გავრცელებული. გ. დუნდუა თვლის, რომ ბერლინის მუზეუმში დაცულ და კარსნისხევურ გემებზე მხედრის ზევით გამოსახული ვარსკვლავი და ნამგალა მთვარე ტრაპეზუნტულ მონეტებზე მთვარის სხვა ატრიბუტით – მტაცებელი ფრინველით არის ჩანაცვლებული (დუნდუა გ. 1968: 29-30). მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ტრაპეზუნტის მთავარ ღვთაება მითრას გამოსახულებიან სპილენძის საქალაქო მონეტებს პარალელი არ მოეძებნება სხვა ქალაქებისა და სამეფოების ნუმისმატიკაში, ასევე, ცხენოსანი მითრა მხოლოდ და მხოლოდ საქართველოში აღმოჩენილ სინქრონულ გემებზეა ამოჭრილი და ტრაპეზუნტის მონეტებზე, ისე როგორც საქართველოში აღმოჩენილ გემებზე (ორივე ჯგუფისაზე), გამოსახულია ერთი და იგივე მხედარი-ღვთაება, რომელიც არ არის მითრა პურიტანული გაგებით, არამედ სინკრეტული ღვთაებაა – მზის, მთვარისა, და ვარსკვლავთ ღვთაებათა ფუნქციების გაერთიანებული, მათი უნიფიცირებული სახე და მას ე.წ. მითრას უწოდებს. მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ეს ე.წ. მითრა უშუალო წინამორბედი ნმ. გიორგის კულტისა ქართველურ სამყაროში (დუნდუა გ. 1977: 343-344). ზემოაღნიშნულის საფუძველზე მკვლევარი ვარაუდობს ამ ღვთაების ქართველურ ნიადაგზე წარმოშობას და ტრაპეზუნტის ე.წ.

მითრას გამოსახულებიან სპილენძის საქალაქო მონეტებს ქართულ ნუმისმატიკურ ძეგლთა რკალში ათავსებს. გ. დუნდუა მონეტებსა და შესაბამისად ორივე ჯგუფის გემებზე მოცემულ გამოსახულებებს შინაარსობრივად, მჭიდროდ უკავშირებს უძველეს ქართველურ რწმენა-წარმოდგენებს (დუნდუა. გ. 1975: 338-334; 2006: 106-108). იგი არ გამოიციხავს გემების ადგილობრივი წარმოშობის შესაძლებლობასაც (დუნდუა გ. 2006: 107). ჟინვალური გემის მართებულად დათარიღებისათვის საინტერესოა, რომ ტრაპეზუნტულ მონეტებზე თავდაპირველად ე.წ. მითრას ბიუსტია გამოსახული სხივებიანი ფრიგიული ქუდით, შემდეგ მას ემატება ცხენის თავის გამოსახულება და მხოლოდ ახ.წ. II საუკუნის დასასრულიდან ჩანს იგი ფეხალმართულ ცხენზე ამხედრებული (დუნდუა გ. 1975: 334; 2006: 105).

ქართულ გლიპტიკურ მასალაში მხედრის გამოსახულებები უკვე ჩამოყალიბებული ჩანს და დასტურდება ადრეელინისტური ხანის, ვანის N9, ე.წ. „წარჩინებული მეომრის“ სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდის მრგვალ ფარაკზე მოცემული გამოსახულებით (ტაბ. IV-3). ბეჭედი უფლებრივი საბეჭდავია და მიუხედავად ანტიკური ბერძნული გლიპტიკის ტრადიციების ზოგადი გავლენისა, ადგილობრივი, კოლხური გლიპტიკის ნაწარმადაა მიჩნეული და ძვ. წ. V-I სს-ითაა დათარიღებული (ლორთქიფანიძე მ. 1975: 93-96), ხოლო სიუჟეტი კოლხეთში გავრცელებულ კულტებს უკავშირდება [ლორთქიფანიძე მ. 1975: 111]. ვანელი მხედარი კონუსური თავსაბურავით (შესაძლოა, მუზარადიც იყოს) რქოსან ცხენზე ზის, კაციც და ცხენიც პროფილშია. მხედარს მარჯვენა ხელში მოქნიული შუბი უჭირავს, ხოლო მარცხენა ხელის თითები ფრინველის კლანჭისებურადაა გადმოცემული, რაც ცხენისა და მხედრის ფრინველთან მჭიდრო კავშირზე უნდა მეტყველებდეს. აღნიშნულ ფაქტს, ჩვენი მოსაზრებით, კარგად ხსნის აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ კი ყანჩაეთში აღმოჩენილი და ძვ.წ.-ის IV-III სს. დათარიღებული ვერცხლის ორი საბეჭდავი-ბეჭდის მრგვალ ფარაკებზე მოცემული მსგავსი გამოსახულებები. ერთის ფარაკზე გამოსახულია რქოსან და ფეხალმართულ ცხენზე მჯდომი შუბოსანი (ტაბ IV-4), (შესაძლოა ყაბალახისებურ თავსაბურავიანი), რომელიც მეორისაზე ჩანაცვლებულია ცხენის ზურგზე მჯდომი ფრინველით (ტაბ. IV-5). ორივე ბეჭდის ფარაკზე მზის სიმბოლური გამოსახულებაა დატანილი. ბეჭდები, ვანური ბეჭდისგან განსხვავებით, ბერძნულ-სპარსული გლიპტიკის ერთ-ერთი ჯგუფის, კერძოდ, ბერძნულ-აღმოსავლური გლიპტიკური ნიმუშების სტილით შესრულებულ ადგილობრივ ნაწარმადაა მიჩნეული (გაგოშიძე ი. 2009: 14-17, ტაბ. I-II). ფანტასტიკური რქიანი ცხენის სახით მზის ღვთაებაა წარმოდგენილი, რომელსაც ხშირად ფრინველი ახლავს. „თუ ცხენი მზის ცხოველად ითვლებოდა საქართველოში, ფრინველი მთვარისა უნდა ყოფილიყო“ (გაგოშიძე ი. 1964: 36-37). აქედან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ ვანის N9 სამარხის ოქროს ბეჭედზეც ის მხედარი-ღვთაებაა აღბეჭდილი, რომელიც ყანჩაეთის საბეჭდავ-ბეჭედზე გამოსახული მხედრის პროტოტიპი უნდა იყოს და რომელიც მჭიდროდ უკავშირდებოდა მზისა და მთვარის კულტს. მსგავსი გამოსახულებებით (ფეხალმართული რქოსანი ცხენებით, მხედრებით, სიცოცხლის ხით, ნამგალა მთვარითა და მნათობებით) შემკულია აგრეთვე ძვ.წ-ის IV-III სს-ის რკალგახსნილი საბეჭდავი-ბეჭდების ფარაკები ქვიანადან, საძეგურიდან, ალგეთიდან, კუშჩიდან (ლორთქიფანიძე მ. 1969: 43), ტახტიძირიდან (გაგოშიძე ი. 2009: ტაბ. I), ბატნაოხორუდან (ლორთქიფანიძე მ. 1975: 76-79, ტაბ. VII-19) და სხვ. მიუხედავად იმისა, რომ ვანსა და ოდნავ მოგვიანებით აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს პუნქტებში აღმოჩენილი ბეჭდები გა-

ნსხვავებულ გლიპტიკურ სკოლებს ეკუთვნის, მათ აერთიანებთ ცხენისა და მხედრის საერთო კულტის არსებობა (რამიშვილი ქ. 2007: 24-25), რომლის ფესვები კოლხურ და საერთოდ კავკასიურ კულტურაშია საძიებელი და რაც ასე კარგად და ფართოდ აისახა ძვ.წ-ის VIII-VII სს-ის კავკასიური გრაფიკული სტილით შესრულებულ კოლხური მხატვრული ბრინჯაოს ძეგლებზე და ცენტრალურ-სამხრეთკავკასიური ბრინჯაოს სარტყლების დეკორში, სადაც ცხენისა და მხედრის გამოსახულებები ფრინველების თანხლებითა და მნათობთა გარემოცვაშია გამოსახული (ფანცხავა ლ. 1988; ხიდაშელი მ. 1982).

მხედრისა და ცხენის გამოსახულებები გვხვდება აგრეთვე ლურჯი მინის მრავალნახნაგა ჩამონასხამებზე (ტაბ. IV-6), რომლებიც ადგილობრივად, იბერიაში მზადდებოდა ძვ.წ. II-I საუკუნეებიდან ვიდრე ახ.წ. II საუკუნემდე და ისინი განიხილება, როგორც „ბერძნულსპარსული“ გლიპტიკის ძეგლების მოგვიანო, დამოუკიდებელი ჯგუფი, რომელიც ძალიან ახლოს დგას მცირეაზიური საბეჭდავების ერთ-ერთ ჯგუფთან და რომელიც ე.წ. ბერძნულ-სახელითაა ცნობილი (ჯავახიშვილი ქ. 2002: 74-76, ტაბ. I – 2-14; გაგოშიძე ი. 2009: 16). ძალზე საყურადღებოა, რომ შუბოსანი მხედრისა და ცხენის სტილიზებული გამოსახულებები მოცემულია ბრინჯაოს, საკმაოდ მოზრდილ საბეჭდავებზე, რომელიც წარმოადგენს სწორკუთხა ან სამკუთხა, საკმაოდ სქელ ფირფიტას მომრგვალებული კუთხეებითა და ზურგზე მიჩრილი მასიური სახელურით. თავსაბურიანი მხედარი, რომელსაც მარჯვენა ხელში მოქნიული შუბი უპყრია, ხოლო მარცხენა კი ცხენის კისერზე უდევს, გამოსახულია სამთავისში შემთხვევით აღმოჩენილ ამგვარ მართკუთხა ბრინჯაოს საბეჭდავზე, ცხენის წინ ქვეითია, რომელსაც აღვირი უჭირავს. ფაფარაყრილი ცხენი, რომელსაც მარჯვენა წინა ფეხი აუწევია გამოსახულია ასევე ბრინჯაოს სამკუთხა საბეჭდავზე, იგი შემთხვევითაა მოპოვებული წაღვლში, ცხენის წინ, ფეხებს შორის ჩანს მნათობი. საბეჭდავები ძვ.წ. III-I საუკუნეებით არის დათარიღებული და მიჩნეულია ადგილობრივ ნაწარმად (ჯავახიშვილი ქ. 1997: 221-229, ტაბ. I-5; ტაბ II-8). ერთი ასეთი ბრინჯაოს მართკუთხა საბეჭდავი კასპის რაიონში, სოფ. ერთაწმინდაშიცაა შემთხვევით აღმოჩენილი (ტაბ. IV-7), პირზე შუბოსანი მხედარია გამოსახული სქემატურად (ინახება გლიპტიკის ფონდში, საინვ. N 1704). ასევე, საინტერესოა, აწყურში აღმოჩენილი ბრინჯაოს სახელურიანი საბეჭდავი ცხენისა და ნახევარმთვარის გამოსახულებით (ლიჩელი ვ. 2011: ტაბ. I). ადგილობრივად და მზადდებული აგრეთვე მცხეთაში აღმოჩენილი ძვლის მართკუთხა საბეჭდავი მხედრის გამოსახულებით, რომელიც ფორმითა და გამოსახულების შესრულების სტილით ზემოგანხილული ბრინჯაოს სწორკუთხა საბეჭდავის მსგავსია (ჯავახიშვილი ქ. 1997: 228, ტაბ. I-5A). ასევე ძალიან საინტერესოა, ჟინვალის სამაროვანზე აღმოჩენილი ძვლის პირამიდული საბეჭდავი, რომლის ქვედა, მართკუთხა ნახნაგზე გამოსახულია ფეხალმართული ცხენი სხივისებური ფაფარით (ტაბ. IV-8), ნივთი ადგილობრივი ნახელავია და დათარიღებულია ძვ.წ. I – ახ.წ. I სს-ით (ლორთქიფანიძე მარგ. 2003: 103-107). მოხმობილი მაგალითების საფუძველზე ვფიქრობთ, რომ, როგორც ჩანს, ადრეელინისტური ხანიდან მოყოლებული საქართველოში ადგილობრივად მზადდებოდა ცხენებითა თუ მხედრების გამოსახულებებით შემკული სხვადასხვა ფორმის საბეჭდავები და საბეჭდავი ბეჭდები, რომელთა ფარაკებსა თუ თვლებზე ამოჭრილი გამოსახულებები (მხედრები) რომაულ ხანაშიც აგრძელებენ არსებობას და ისინი უნდა მოთავსდნენ ადრეელინისტურ ხანაში ჩამოყალიბებულ ადგილობრივ კულტურულ წრეში, რომელმაც ერთდროულად განიცადა როგორც მცირეაზიურ – ბერძნული, ისე სპარსული ხელოვნე-

ბის გავლენა (ლორთქიფანიძე მარგ. 1975: 112; გაგოშიძე ი. 2009: 16).

ახალი წელთაღრიცხვის საწყისი საუკუნეებიდან სახვით ხელოვნებაში, და მათ შორის გლიპტიკაში აღინიშნება გარკვეული სიახლე, რომელიც ცხენისა და მხედრის კულტის ახალი ძალით აღორძინებაში გამოიხატა, რასაც, გარდა ტრადიციულისა, ახალი გარე ფაქტორებიც ასაზრდოვებდა, იგულისხმება მახლობელი აღმოსავლეთისა და ხმელთაშუა ზღვის აუზში მითრას კულტის ფართო გავრცელება, რამაც სამხრეთ კავკასიაშიც საკმაოდ მძლავრად შემოაღწია. ცხენისა და მხედრის გამოსახულებათა მომრავლება, ვფიქრობთ, ამ მოვლენით უნდა აიხსნას, რადგან მითრასტულ რელიგიაში ცხენისა და მხედრის კულტმა განვითარების უმაღლეს საფეხურს სწორედ ახ. წ. პირველ საუკუნეებში მიაღწია (რამიშვილი ქ. 2010: 193-194).

მხედარი, რომელიც ფეხაღმართულ ცხენზე ზის (სიცოცხლის ხისა და საკურთხევის გარეშე) და ჟინვალელი მხედრის მსგავსად გაუსხივოსნებელი ფრიგიული ქუდი ახურავს გამოსახულია გონიოს განძის შემადგენლობაში აღმოჩენილ, ახ.წ-ის II ს-ით დათარიღებულ ოქროს ბალთაზე – (N7). ბალთა მოთვალული და დაცვარული სწორკუთხა ფირფიტაა, რომლის ზედა ნაწილი ფრინველის თითო გამოსახულებით შემკული ორი სამკუთხედიან დაგვირგვინებული, ხოლო ქვედა ნაწილზე შებმულია წნულ ძეწკვზე დამაგრებული ბრტყელი და მრგვალი ფირფიტები. ბალთის ცენტრალური ნაწილი შემკულია ცვარათი ჩარჩოშემოვლებული მხედრის გამოსახულებით (ტაბ. IV-10). ცხენის გავაზე ცვარათივე გამოყვანილია ვარდული (ლორთქიფანიძე ოთ. 1980: 13-20; კახიძე ა. 2015: 78 – 102). მსგავსი შემკულობის ბალთები, აღმოჩენილია ახ. წ. II საუკუნით დათარიღებულ კლდეეთის სამაროვანზე (ლომთათიძე გ. 1957: 103-104)], არმაზისხევში (აფაქიძე ა. 1955: 22, ტაბ. 1 – XXXIII), ქ. სოჭის მახლობლად, დაბა ლოოს მდიდრულ სამარხში (Иванова М.И., Голубев П.М. 1961: 284-292, სურ. 7-2; სურ. 8-2). ზოგადი ტიპოლოგიური, მხატვრულ-სტილური და სიმბოლური ნიშნებით, მიუხედავად ზოგი დეტალის განსხვავებისა, სრულიად აშკარაა, რომ ისინი ერთგვაროვანია და განეკუთვნება სამკაულთა იმ რიგს, რომელიც ახ.წ-ის საწყის საუკუნეებში ფართოდაა გავრცელებული. ძალიან მნიშვნელოვანია ამ ტიპის ბალთების სიმრავლე კლდეეთის სამაროვანზე, რომელიც ახ.წ. II ს-ის შუა ხანებსა, ან მის მეორე ნახევარს განეკუთვნება (ლომთათიძე გ. 1957: 169-174). აქ განხილული ბალთებისა და მათ შორის მხედრის გამოსახულებიანი N7 ბალთის შემკულობა, როგორც მხატვრულ-სტილურად, ისე გამოსახულებათა სიმბოლიკით გენეტიკურად მჭიდროდ არის დაკავშირებული ძველი კოლხური ოქრომჭედლობის ტრადიციებთან (ლორთქიფანიძე ოთ. 1980: 22), მხედველობაში გვაქვს მხედრის გამოსახულება ადრეანტიკური ხანის კოლხურ ოქრომჭედლობაში, მაგ. ვანის ნაქალაქარის N6 სამარხში აღმოჩენილი ფიგურულსაკიდებიანი საყურეები ოთხთვალა ეტლზე მდგარ მხედართა (ტაბ. IV-11) გამოსახულებით (ჭყონია ა. 1977: 96-99), რომლებიც ძველ სამყაროში ფართოდ გავრცელებული „დიდი დედისა“ და მისი მხედრების შესახებ მითოლოგიურ წარმოდგენებს უკავშირდება. გონიოს N7 ბალთის ცხენის გავაზე მზის სიმბოლო – ვარდულია გამოსახული, ხოლო ვანის ზემოხსენებული საყურეების ცხენის გავაზე – სვასტიკა, რომელიც აგრეთვე მზის სიმბოლოდაა მიჩნეული (ლორთქიფანიძე ოთ. 1980: 23, სქ. 54-56). მხედარი ფრიგიული თავსაბურავით უცხო არ არის კიდევ უფრო ადრეული კოლხური ბრინჯაოს მხატვრული მელითონეობისთვის, მხედველობაში გვაქვს ლეჩხუმში, ცაგერას განძში აღმოჩენილი მხედრის ქანდაკება (ტაბ. III-4)(ძვ.წ. VIII-VII სს.)(სახაროვა ლ. 1976: 8, 36-38, ტაბ.VII-1). ასევე საყურადღებოა, სოფ.

სულორში ნაპოვნი კოლხური ცული, რომლის ყუა შემკულია ფრიგიულის მსგავსი მუზარადიანი მხედრების წყვილი ქანდაკებით, რომელიც ღვთაება „დიდი დედის“ მხედრებადაა მიჩნეული (ლორთქიფანიძე ოთ. 2002: 131, სურ. 121). აღსანიშნავია, აგრეთვე გუთათაში აღმოჩენილი ცულის თავზე დაყენებული ცხენის ქანდაკებები, რომლებიც კოლხურ-ყობანური ხელოვნებისათვის დამახასიათებელ სტილშია შესრულებული. სკულპტურულ გამოსახულებიანი ცულები ძვ.წ-ის VII ს-ითაა დათარიღებული (ფანცხავა ლ. 1988: 65).

საქართველოში მითრას კულტის გავრცელებაზე, მზისა და ცხენის ადგილობრივ კულტთან მის შერწყმაზე მეტყველებს გვიანრომაული ხანის, ახ.წ-ის II-III სს-ით დათარიღებული არქეოლოგიური მასალების კიდევ ერთი, ადგილობრივი ჯგუფი – ვერცხლის თასები, ფსკერზე ბომონის წინაშე მდგომი ცხენის გამოსახულებით. ამგვარი თასი (ტაბ. VI-3), გარდა არმაზისხევისა, ბორისა და ზღუდერისა, ჟინვალის მახლობლად, არაგვისპირის სამაროვანზეცაა აღმოჩენილი (რამიშვილი რ. 1975: 7-15). ცხოველის მიერ ფეხის აღმართვა უძველესი, რიტუალური ხასიათის პოზაა და აღნიშნავს თაყვანისცემას, პატივისცემას და კომპოზიციებში უმეტეს შემთხვევაში დაკავშირებულია საკურთხეველთან ან სიცოცხლის ხესთან, მაგრამ ხშირად ეს პოზა გამოისახება დამოუკიდებლადაც, ამ შემთხვევაში აღმართული ფეხი ნიშნავს მფარველობას, დალოცვას (მაჩაბელი კ. 1976: 86). ამავე დროს, ჟინვალელი მხედარი (ასევე დანარჩენი მხედრებიც) სიახლოვეს ავლენს ადგილობრივ, თანადროულ ძეგლებთან, რისი ნათელი დადასტურებაა ახ.წ. საწყისი საუკუნეებით დათარიღებული (I-III სს.) იბერიული ჭვირული აბზინდები, რომლებზეც გამოსახულია სტილიზებული ფეხაღმართული ფანტასტიკური ცხენებისა (ხიდაშელი მ. 1978: ტაბ. XIII-158, 159, 160) და მხედრების (ტაბ. VI-1) გამოსახულებები პროფილში ფრინველებთან და სოლარულ ნიშნებთან ერთად. ჟინვალელი და დანარჩენი მხედრების, განსაკუთრებით კი I ჯგუფში გაერთიანებული ცხენოსნების მსგავსი (ცხენზე ჯდომის მანერით, უტრირებული, „ყოვლისშემძლე ხელების“ ცხენის კისერსა და გავაზე განლაგებით) ბრინჯაოს მხედრები (ტაბ. VI-2) აღმოჩენილია კლდეეთის სამაროვანზე (ახ.წ. II ს.) (ლომთათიძე გ. 1957: 73-76, სურ. 12). შედარებით ნაკლები სიახლოვე შეინიშნება სოლარული ნიშნებით შემკული ვერცხლის სრულად დარახტული უმხედრო ცხენების ფიგურებთან (ტაბ. VI-4) არაგვის ხეობიდან (ნეძიხისა და ბადრიანების სამაროვნები), ამ ნივთებს შესაბნევის – ფიბულის ფუნქცია აქვთ და ახ.წ. III-IV საუკუნეებით თარიღდებიან (რამიშვილი ქ. 2007: ტაბ. XXII-2, 4, ტაბ. XVII, XVIII).

ამრიგად, ზემოაღნიშნული ფაქტების გათვალისწინებით ვფიქრობთ, რომ ჟინვალელი მხედარი სინკრეტული ღვთაება – ე.წ. მითრას, რომელიც ერთი მხრივ, დაკავშირებულია მძლავრ ადგილობრივ ტრადიციებთან, ხოლო მეორე მხრივ – ახალ კულტურულ ტენდეციებთან, რომელიც ახ.წ. საწყის საუკუნეებში მითრაიზმის გავრცელებასთან დაკავშირებით დამკვიდრდა მთელ მაშინდელ სამყაროში და მათ შორის საქართველოში მცირეაზიური, რომაული, ტრაპეზუნტულ-კაპადოკიური თუ ირანული კულტურულ-რელიგიური გამოცდილების საფუძველზე. მიმდინარეობდა გარდაუვალი სინთეზი, რომელიც დასავლურსა და აღმოსავლურ სამყაროს შესაყარზე მდებარე საქართველოსთვის უცხო არ იყო მისი არსებობის არცერთ ეტაპზე. ვითვალისწინებთ რა პირველი ჯგუფისა (ახ.წ. I-II სს.) და მეორე ჯგუფის (ახ.წ. III-IV სს.) გემების, ასევე ტრაპეზუნტული მონეტებისა (ახ.წ. II-III სს.) და მსგავსი სინქრონული არტეფაქტების თარიღე-

ბს (II ს.), ვფიქრობთ, რომ ჟინვალური გემა ახ.წ. II ს-ის მეორე ნახევრით დავათარილოთ და დანარჩენ მხედრისგამოსახულებიან გემებთან ერთად მივიჩნიოთ ადგილობრივ გლიპტიკურ ნაწარმად. რაც შეეხება ბეჭედს, ის ახ.წ-ის IV საუკუნის უნდა იყოს, რადგან ფორმის მიხედვით ერთ-ერთი გავრცელებული ტიპია ახ.წ-ის IV საუკუნეში (Henkel F. 1913: 274, 276, 281). როგორც ჩანს, საქმე გვაქვს გემის მეორად გამოყენებასთან, რაც არც თუ იშვიათია გლიპტიკაში. ჩვენ მოსაზრებას გვიმყარებს ის ფაქტიც, რომ ჟინვალურ ბეჭედში გემა პირით (გამოსახულებით) ქვემოთ და ზურგით ზემოთ ყოფილა ჩასმული (ტაბ. I-4), ანუ ბეჭედი სადა თვლიანის შთაბეჭდილებას ტოვებდა. აღმოჩენისთანავე თვალბუდე დაიშალა და გაირკვა, რომ მხედრის გამოსახულება ბუდის ფსკერზე, მნახველისათვის უხილავი იყო. როგორც ჩანს, დაკრძალული ქრისტიანისთვის თვალზე გამოსახული ე.წ. მითრა-მხედარი მიუღებელი აღმოჩნდა, რისთვისაც იგი თვალბუდის ფსკერზე მოათავსა. შესაძლოა გვეფიქრა, რომ მხედრის ხანგრძლივი ისტორია აქ დასრულდა, მაგრამ როგორც ცნობილია, მსგავსი გამოსახულება საფუძვლად დაედო წმინდა მხედრის მახლობელი აღმოსავლეთისათვის კარგად ნაცნობ იკონოგრაფიას, რომელიც მოგვიანებით წმ. გიორგის გამოსახულებად მოგვევლინა.

ბიბლიოგრაფია:

1. გაგოშიძე ი. ადრეანტიკური ძეგლები ქსნის ხეობიდან. თბილისი 1964.
2. გაგოშიძე ი. საქართველო და „ბერძნულ-სპარსული“ გემები. იბერია-კოლხეთი, საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი, (გ. გამყრელიძე რედ.). თბილისი 2009, გვ. 14-19.
3. დუნდუა გ. რას მოგვითხრობენ ძველებური მონეტები. თბილისი 1968.
4. დუნდუა გ. სამონეტო მიმოქცევა და სავაჭრო-ეკონომიური ურთიერთობანი ბიჭვინტაში ნუმისმატიკური მასალების მიხედვით ძვ.წ. II – ახ. წ. IV სს. „დიდი პიტიუნტი“, I. თბილისი 1975.
5. დუნდუა გ. ერთხელ კიდევ ტრაპეზუნტის მონეტების შესახებ, დიდი პიტიუნტი, II. თბილისი 1977.
6. დუნდუა გ., დუნდუა თ. ქართული ნუმისმატიკა, ნაწილი I. თბილისი 2006.
7. კახიძე ა., შალიკაძე თ., ფარტენაძე თ. ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის საგანძური. თბილისი 2015.
8. ლომთათიძე გ. კლდეეთის სამაროვანი. თბილისი 1957.
9. ლორთქიფანიძე მ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, I, სამთავროს სამაროვანში მოპოვებული გემების კატალოგი. თბილისი 1954.
10. ლორთქიფანიძე მ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, III. საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული გლიპტიკური ძეგლების კატალოგი (რედ. შ. ამირანაშვილი). თბილისი 1961.
11. ლორთქიფანიძე მ. ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი, I. თბილისი 1969.
12. ლორთქიფანიძე მ. კოლხეთის ძვ.წ. V-III სს. საბეჭდავი-ბეჭდები. თბილისი 1975.
13. ლორთქიფანიძე მ. ჟინვალის გვიანანტიკური ხანის გლიპტიკური ძეგლები. ხელნაწერი (ინახება ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის გლიპტიკის კაბინეტში). 1990.
14. ლორთქიფანიძე თ. ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თბილისი 2002.
15. ლორთქიფანიძე თ., მიქელაძე თ., ხახუთაიშვილი დ. გონიოს განძი. თბილისი 1980.

16. ნიკოლაიშვილი ვ. კარსნისხევის მეთუნე-ხელოსანთა დასახლება. თბილისი 1993.
17. რამიშვილი რ. ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები არაგვის ხეობაში, ძმ, N39. თბილისი 1975.
18. რამიშვილი ქ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მცირე პლასტიკის ძეგლები. თბილისი 2007.
19. რამიშვილი ქ. ირმის, ჭიხვისა და ცხენის გამოსახულებიანი ფიბულები, ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, N19 (რედ. გ. კვირკველია). თბილისი 2010, გვ. 190-204.
20. სახაროვა ლ. ბრინჯაოს განძები ლეჩხუმიდან. თბილისი 1976.
21. ფანცხავა ლ. კოლხური ბრინჯაოს მხატვრულად დამუშავების ისტორიისათვის. თბილისი 1998.
22. ჩიხლაძე ვ. წინაქრისტიანული ხანის ჟინვალის სამაროვანი. თბილისი 2015.
23. ქილაშვილი ლ. ნაქალაქარი ურბნისი. თბილისი 1964.
24. ქყონია ა. ადრეანტიკური ხანის ოქროს საყურეები ვანის ნაქალაქარიდან, ვანი III. თბილისი 1977.
25. ჯავახიშვილი ქ. ურბნისის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები. თბილისი 1972.
26. ჯავახიშვილი ქ. ურბნისის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი ნაშრომი. თბილისი 1975.
27. ჯავახიშვილი ქ. ბრინჯაოს საბეჭდავების ერთი ჯგუფი, სსმმ, XLII-B (რედ. ლ. ქილაშვილი). თბილისი 1997, გვ. 221-234.
28. ჯავახიშვილი ქ. ლურჯი მინის მრავალნახნაგები, ძიებანი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი, N9. თბილისი 2002, გვ. 71-80.
29. ხიდაშელი მ. ბრინჯაოს მხატვრული დამუშავების ისტორიისათვის ანტიკურ საქართველოში. თბილისი 1978.
30. ხიდაშელი მ. ცენტრალური ამიერკავკასიის გრაფიკული ხელოვნება ადრეულ რკინის ხანაში. თბილისი 1982.
31. Иванова М.И., Голубев П.М. Находки в Лоо, «Советская археология», №3. Москва 1961.
32. Кибальчич Т.В. Южно-русские геммы. Берлин 1910.
33. Максимова М.И. Античные Города Юго-Восточного Причерноморья. Москва-Ленинград 1956.
34. Мачабели К. Позднеантичная торевтика Грузии. Тбилиси 1976.
35. Меликишвили Г. К истории древней Грузии. Тбилиси 1959.
36. Furtwangler A. Beschreibung der Geschnittenen Steine im antiquarium. Berlin 1896.
37. Henkel F. Die romischen Fingerringe der Rheinland. Berlin 1913.
38. Zwierlein-Diehl E. Siegel und Abdruck. Antike Gemmen in Bonn. Bonn 2003.

ტაბ. I Tab.

სურ. 1 Fig.

სურ. 2 Fig.

სურ. 3 Fig.

სურ. 4 Fig.

სურ. 5 Fig.

სურ. 6 Fig.

სურ. 7 Fig.

სურ. 8 Fig.

სურ. 9 Fig.

სურ. 10 Fig.

სურ. 11 Fig.

სურ. 12 Fig

ტაბ. II Tab.

სურ. 1 Fig.

სურ. 2 Fig.

სურ. 3 Fig.

სურ. 4 Fig.

სურ. 5 Fig.

სურ. 6 Fig.

სურ. 7 Fig.

სურ. 1 Fig.

სურ. 2 Fig.

სურ. 3 Fig

სურ. 4 Fig.

სურ. 5 Fig.

სურ. 6 Fig.

სურ. 7 Fig.

სურ. 8 Fig.

სურ. 9 Fig.

სურ. 1 Fig.

სურ. 2 Fig.

სურ. 3 Fig.

სურ. 4 Fig.